

**PROGRAM PSIHOSOCIJALNE POMOĆI ŽENAMA PROGNANICAMA
I IZBJEGLICAMA U KOLEKTIVNOM SMJEŠTAJU U ZAGREBU***

Nina Pečnik

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Studijski centar socijalnog rada

Stručni članak

UDK 364.442.2-054.73

Primljeno: rujan 1995.

Mira Miškulin

Program psihosocijalne pomoći
ženama prognanicama i izbjeglicama,
"Suncokret", Zagreb

U članku je opisan razvoj programa psihosocijalne pomoći ženama prognanicama i izbjeglicama u nekoliko kolektivnih centara u Zagrebu. Ciljevi programa su osnaženje prognanica i izbjeglica i očuvanje njihovog mentalnog zdravlja. Osnovna metoda je grupni rad u nekoliko tipova tretmanskih grupa, a programske aktivnosti uključuju i obrazovne, socio-rekreativne i kulturne aktivnosti za žene te suradnju s lokalnom zajednicom. Prikazan je rad nekoliko grupa.

1. UVOD

Iskustva koja su prethodila odlasku u progonstvo te kumulirani stresovi višegodišnjeg života u progonstvu ugrožavaju mentalno zdravlje žena prognanica i izbjeglica i njihovih obitelji.

Žene prognanice i izbjeglice su heterogena skupina s obzirom na mogućnosti sučeljavanja sa stresom prognaničkog/izbjegličkog života koje je potrebno otkriti i povećati. Prikladne intervencije mogu pridonijeti uklonjanju ili smanjivanju nekih izvora stresa, ojačati resurse za nošenje sa stresom, poboljšati vještine suočavanja sa stresom te ublažiti manifestacije stresa (Ajduković, 1992; Agger, 1993).

Iskustvo jednogodišnjeg rada na pružanju psihosocijalne podrške ženama u prihvatnim centrima pokazalo je da su među najznačajnijim stresorima iscrpljenost njihovih materijalnih i psiholoških resursa i resursa njihove socijalne mreže za nošenje sa zahtjevima prilagodbe na progonstvo i neizvjesnu budućnost. Kao najznačajnije posljedice stresa pokazali su se povlačenje u pasivnost, rezignaciju i depresiju, problemi u odnosima u obitelji, naročito tjelesno i emocionalno zlostavljanje i zapuštanje djece. Kao glavne posredujuće činitelje, koji pridonose uspješnijem nošenju sa zahtjevima koje postavlja situacija prognaništva/izbjeglištva, pomagači su procijenili socijalnu podršku ženi i mogućnosti uspostavljanja što veće kontrole nad vlastitim životom.

* Autorice zahvaljuju svojim suradnicama u razvoju i provedbi ovog programa, socijalnim radnicama Ivanki Vranić i Željki Mišljenović. Projekt financira Norveška narodna pomoć.

Polazeći od navedenih saznanja razvijen je program psihosocijalne podrške ženama koje žive u prihvatnim centrima kao dio obuhvatnijeg programa psihosocijalne pomoći prognanicima i izbjeglicama. Specifičan program pomoći tom segmentu ugrožene populacije razvijen je zbog uvjerenja da je to nužno ako se želi osigurati da se potrebe žena zadovolje i ne izgube prioritet te da se osnažujući žene osnažuje cijela obitelj i zajednica.

2. CILJEVI PROGRAMA

Opća svrha ovog programa psihosocijalne podrške je smanjivanje nepoželjnih psiholoških posljedica progona/izbjeglištva kroz (1) jačanje postojećih psihosocijalnih snaga i činitelja koji štite mentalno zdravlje prognanika/izbjeglica i smanjivanje utjecaja psihosocijalnih stresora te (2) poticanje aktivnog sučeljavanja s kumulativnim stresom progona/izbjeglištva i podržavanje inicijativa samopomoći koje poboljšavaju kvalitetu života u progona/izbjeglištvu i izgrađuju otpornost na buduće stresore.

Ciljevi su:

- a) pružanje neposredne psihosocijalne pomoći s ciljem povećanja mogućnosti aktivnog sučeljavanja sa stresom i prevencije razvoja psiholoških poremećaja;
- b) stjecanje novih znanja, vještina i profesionalnih kvalifikacija;
- c) poboljšanje kvalitete života žena u kolektivnim centrima;
- d) poticanje različitih oblika samopomoći prognanika i izbjeglica i njihovog sudjelovanja u upravljanju programom psihosocijalne pomoći
- e) podupiranje komunikacije i suradnje između žena u lokalnoj zajednici i stanovnica kolektivnih centara;
- f) otkrivanje žena kojima je potrebna dodatna stručna psihološka ili liječnička pomoć i potpora u uspostavljanju kontakta s nadležnim službama;
- g) razvoj modela pružanja psihosocijalne pomoći ženama prognanicama i izbjeglicama i njihovim obiteljima, suradnja s drugim programima psihosocijalne pomoći žrtvama rata i obrazovanje pomagača.

Ukratko, jačanje samopoštovanja, mreže socijalne podrške i preuzimanje odgovornosti za što veći dio vlastitog života, tj. osnaživanje žena prognanica/izbjeglica, osnovni je cilj ovog programa.

3. SADRŽAJ PROGRAMA

Glavna metoda za postizanje navedenih ciljeva je grupni rad, a u manjoj mjeri koristi se savjetodavni rad s pojedincem i obitelji. Grupni rad provodi se u većim grupama (više od 12 članica), tzv. grupe za druženje, i tzv. malim grupama podrške (do 12 članica). Ostale programske aktivnosti odvijaju se u grupnom okruženju i uključuju obrazovne, socijalno-rekreacijske i kulturne aktivnosti te aktivnosti povezivanja s lokalnom zajednicom.

1. Grupe za druženje žena

Rad u prihvatnim centrima započeli smo otvorenim grupama za druženje žena, uz ručni rad, s prvotnim ciljem poticanja njihovog međusobnog upoznavanja i uzajamne podrške, izgradnjom zajednice, upoznavanjem korisnica i voditeljica programa i uspostavom povjerenja. Tijekom rada voditeljice su procijenile da su narušeno samopoštovanje i osjećaj identiteta kao pojedinaca i kao grupe u aktualnoj životnoj situaciji izraziti zajednički problem članica grupe. Stoga dodatni cilj grupe za druženje postaje i otkrivanje "skrivenih talenata" i resursa za suočavanje sa stresom članica.

Struktura grupnih sastanaka je jednostavna i fleksibilna. U 120 minuta, koliko najčešće traju susreti, izmjenjuju se grupni razgovori o vrlo širokom rasponu tema zanimljivih članicama s razdobljima međusobnog razgledavanja ručnih radova, razmjene uzoraka, uzajamnoj poduci vještini izrade i razgovora u manjim grupama. Kad sastanku prisustvuje 30 ili više članica, suvoditeljice dio sastanka rade s dvije manje grupe. Na sastancima se pije kava, razgledavaju časopisi s modnom ili zdravstvenom tematikom, a većina žena radi ručni rad.

Voditeljice grupa doživljene su kao predstavnici "vanjskog svijeta" koji nije prošao kroz iskustvo progonstva/izbjeglištva, iako dijeli neka od "ratnih iskustava". One im pomažu u ponovnom uspostavljanju sustava vrijednosti nakon što su doživljeni višestruki gubici narušili prijašnji. Tako npr. vrijednost posvećenosti života radu i stjecanju materijalnih dobara prati sada pojava davanja većeg značenja nekim drugim vrijednostima, npr. učvršćivanju i produbljivanju međuljudskih odnosa unutar obitelji te čuvanju tradicionalnih vještina, običaja, pjesama. Mijenja se i odgoj djece i tradicionalni odnosi moći u obitelji, a voditeljice grupa za druženje katalizatorice su tog procesa.

Prosječan broj članica grupe bio je od 20 u najmanjem prihvatnom centru do 35 u najvećem, varirajući od sastanka do sastanka od 12 do 50. Jedna od prednosti otvorene grupe (Henry, 1988) jest u tome što je omogućavala uključivanje žena prognanica/izbjeglica koje su imale različite specifične probleme za koje nije postojala mogućnost tretmana, ali je već i jača socijalna podrška i porast samopoštovanja do kojih je dolazilo zbog sudjelovanja u grupi druženja doživljavan od tih žena kao pomoć. Velika različitost životnog iskustva članica takvih grupa uvelike je proširila okvir za međusobno učenje - od uzoraka ručnog rada do načina sučeljavanja sa stresnim situacijama u prihvatnom centru i životu općenito.

Fluktuacija članica tih otvorenih grupa bila je mala, a u svakoj je grupi postojala heterogena jezgra koja je osiguravala kontinuitet. Manji broj članica koje nisu mogle udovoljiti zahtjevu redovitog dolaska na sastanke (uslijed bolesti, putovanja, povremenih poslova, čuvanja djece i unučadi) koristilo je prednost otvorene grupe koja se odnosi na kontinuiranu mogućnost potpore, izostajanja i ponovnog vraćanja u grupu.

Otvorena velika grupa voditeljicama je pružala mogućnost procjenjivanja ostalih potreba i resursa članica za drugim oblicima intervencija. Takav tip socijalizacijske grupe obilježava prvi stadij razvoja programa ili prvu razinu intervencija i predstavlja konstantu programa. Nakon otprilike 12 mjeseci izgradnje povjerenja javlja se potreba i razvija mogućnost i za intenzivnijom i osobnijom razmjenom iskustava, odnosno za radom u manjim, strukturiranijim i zatvorenim grupama sa specifičnim ciljevima. U tom smislu su grupe za druženje u svakom prihvatnom centru služile su kao "rasadnik" ostalih grupa.

Osim tretmanskih grupa unutar grupe za druženje nastajale su i radne grupe vezane uz posebne interese i potrebe članica odnosno zadatke i zahtjeve vezane uz provođenje ovog programa psihosocijalne pomoći. Tako u nekim prihvatnim centrima postoje i grupa za kuhanje i pečenje, grupa za krojenje i šivanje, grupa za sakupljanje i čuvanje tradicionalnih vrednota, grupa za organizaciju izleta i hodočašća i grupa za praćenje obitelji s dodatnim potrebama u prihvatnom centru.

2. Male grupe podrške

Male grupe podrške su zatvorene, neke i vremenski ograničene tretmanske grupe, koje imaju do 12 članica, uz izuzetak molitvene i pjevačke grupe koje su nešto veće. Molitvena i pjevačka grupa najprije su započele s radom, a ostale male grupe podrške uslijedile su nakon procjene potreba u sklopu planiranja programa za 1995 godinu. U ovom članku detaljnije ćemo opisati te dvije grupe, kao i grupu za pripremu za budućnost. Osim njih, u okviru ove skupine intervencija djeluju edukacijske grupe za poboljšanje sučeljavanja sa stresom, socijalizacijska grupa za poboljšanje roditeljskih vještina majki djece osnovnoškolske dobi, grupa dosjećanja za starije prognanice, grupa podrške za majke male djece, a održana je i radionica vještina komunikacije i nanasilnog rješavanja sukoba.

2.1. Molitvena grupa

Molitvena grupa je sastavljena s ciljem da se prilikom pomaganja prognanicama u izgradnji sustava sučeljavanja s posljedicama ratnih stradanja i poteškoćama prognaništva koristi njima svojstveni i prema vlastitim riječima uspješan mehanizam podrške u situacijama kada zahtjevi života nadilaze njihovu mogućnost prilagođavanja - vjera.

Planiranje i provođenje grupnog rada odvija se po modelu tretmanskih grupa.

Grupa je otvorena, čini je čvrsta jezgra od 7-8 stalno prisutnih članica prosječne dobi 49 godina te isto toliko povremeno prisutnih. Grupni susreti započeli su prije godinu i pol, održavaju se jedanput tjedno po 90 minuta, a završetak rada molitvene grupe nije određen. Sastanci su strukturirani na način koji potiče pojedinačno osobno sudjelovanje svake od članica.

Sadržaj čine pjesme (tradicionalne, vjerske i ostale duhovne), aktivnosti emocionalnog rasterećenja i koncentracije, zatim molitva koja uz tradicionalna obredna obilježja njeguje i osobniji i aktivniji angažman moliteljica. To voditeljicama omogućuje uvid u stanje i probleme članica. Slijede razgovori grupe u svezi s osobnim iskustvima vjere kao pomoći u svakodnevnom životu članica, kao i pri sučeljavanju s teškim životnim razdobljima. Susreti završavaju, dogovorima u svezi s budućim planovima i molitvom zahvalnicom odnosno pjesmom koja umiruje i zaokružuje pobudene osjećaje.

Suvoditeljice grupe su psihologinja i socijalna radnica, a stil vođenja je demokratski s tendencijom osamostaljivanja i preuzimanja pojedinih uloga i zadataka od članica grupe (npr. uređenje prostorije za susrete, vođenje molitve, pjevačke solodionice, prikupljanje starih pjesama i molitvi, predlaganje novih oblika rada).

Iz zapažanja voditeljica tijekom rada te po procjeni voditelja prihvatnog centra, kao posebno izraženi učinci djelovanja ove grupe na njezine članice na planu osjećaja, stavova i ponašanja pokazali su se:

1. čuvanje integriteta i identiteta pojedinca i grupe kroz korištenje postojećeg sredstva suočavanja vjere;

2. izraziti učinak smirenja i životnog optimizma koji se prenosi na okolinu (obitelj, veliku grupu za druženje žena, čitavu zajednicu u prihvatnom centru)

Voditeljice su najčešće mogle opažati smirujuće i konstruktivno ponašanje članica molitvene grupe u situacijama napetosti i sukoba u velikoj grupi za druženje.

3. oživotvorenje i usmjeravanje vjerskih načela u konkretne oblike suradnje i pomaganja sebi i drugima u obitelji, u zajednici prognaničkog centra, u lokalnoj zajednici.

2.2. *Pjevačka grupa*

Grupa je sastavljena s ciljem korištenja pjevanja kao ekspresivnog i terapijskog sredstva u ublažavanju stresa izazvanog ratnim stradanjima i prognaničkim životom.

Ozdravljujuće djelovanje glazbe odavno je poznato. Ona djeluje na raspoloženje ljudi, olakšava im suočavanje s vlastitim osjećajima te tako pomaže pri tugovanju, smanjuje emocionalnu napetost, pospješuje socijalnu interakciju i grupnu povezanost, djeluje na tjelesne funkcije (disanje, krvni pritisak, mišićnu napetost i dr.) (Hennessy, 1978).

Uočivši, temeljem njihovih verbalnih iskaza i ponašanja, potrebu za pjevanjem kod grupe prognanica iz istočne Slavonije, kao i djelovanje pjevanja na njihovo ponašanje i doživljavanje, sastavljena je prije 8 mjeseci pjevačka grupa. U nju su uključene žene koje su izrazile želju za sudjelovanjem i preuzele obvezu da redovito dolaze na sastanke. Grupa broji 20 članica, dobi od 30 do 75 godina, i neograničenog je trajanja. Sastanci se održavaju 2 puta tjedno po 90 minuta. Sadržaj susreta čini učenje novih i uvježbavanje poznatih pjesama, dogovori oko repertoara i nastupa, rad na sakupljanju starih pjesama, a posebno se osvrćemo na emocionalne i interakcijske procese u grupi. Kroz cijelo vrijeme izrazita je motiviranost članica za redoviti rad unatoč često i teškim objektivnim okolnostima (hladnoći prostorije za susrete) i socijalnom pritisku.

Uz poznate učinke pjevanja posebno su primjetne neke osobitosti iskustva upravo te grupe. Specifičnost od prognanica odabranog repertoara kao i naziva svoje pjevačke grupe ("Glasnice mira") ukazuje na pomak značenja pjevanja kao sredstva izražavanja bolnih i složenih emocija vezanih uz gubitak (doma, zavičaja, dragih osoba) i nostalgična sjećanja, preko obraćanja duhovnim stupovima potpore, pa do okretanja pjesmama nade, ohrabrenja, mira i zajedništva. U sklopu opažanja promjena ponašanja kod sudionica pjevačke grupe voditeljice su uočile porast spremnosti za upoznavanje i prihvaćanje novog, što se odrazilo na pomaku početnog interesa za pjesme tradicionalnog, lokalno-patriotskog sadržaja i stila (npr. Himna Vukovaru) prema pjesmama s općeljudskim temema (npr. duhovna pjesma Shalom, Beethovenova Oda radosti,).

Osim dobre grupne kohezije, voditeljice grupe su opazile spremnost prognanica da odgovore na potrebe drugih ljudi i zajednica. Njihovo pojavljivanje u javnosti utvrđuje njihovo samopoštovanje, identitet i čini ih spremnima i suodgovornima da svojim iskustvom pridonose stvaranju pozitivne psihosocijalne klime, kako u sadašnjoj tako i u budućoj životnoj sredini u koju se namjeravaju vratiti. Dojam je voditeljica da su sudjelovanjem u pjevačkoj grupi i nastupima u javnosti žene prognanice "podigle svoj glas", individualno i kolektivno, te možemo reći da zbor poprima neke elemente mirotvorne grupe za socijalnu akciju.

2.3. Grupa za pripremu za budućnost

Tijekom planiranja rada u 1995. godini velik broj žena izrazio je interes za sudjelovanje u grupi čija bi svrha bila psihološka priprema za povratak, odnosno budućnost. Takva je grupa ponudena jer smo zamijetile da je pitanje neizvjesne budućnosti jedan od najčešće spominjanih izvora stresa kod prognanica i izbjeglica te da se ta emocionalno izuzetno zasićena tema u grupama za druženje uvijek iznova nameće pa izbjegava. Koristili smo se pri tome teorijskim spoznajama da su gubitak ili prijetnja gubitka doživljaji koji prethode krizi. Svrha rada na brigama je da se osoba pripremi za stresni događaj koji je očekuje u budućnosti i s kojim će se morati nositi. Pognanice i izbjeglice bile su motiviranije za sudjelovanje u grupi za pripremu za budućnost od sudjelovanje u grupi za proradu prošlih gubitaka i traumi. Iskustvo grupe za pripremu za budućnost pokazalo je da je grupni rad uključivao i rad na prošlim stresnim iskustvima, naročito doživljajima koji su prethodili progonstvu, na mislima i osjećajima vezanim uz budućnost, a najviše na suočavanju u sadašnjosti. Do sada su radile dvije takve grupe žena izbjeglica. Trajanje grupe bilo je ograničeno na 8 devedesetminutnih sastanaka, a broj članica na 12.

Cilj grupe bio je osigurati prostor za strukturirano izražavanje i razmjenu misli i emocija vezanih uz temu neizvjesne budućnosti, povećati uvid u vlastite načine suočavanja i osnažiti i/ili proširiti repertoar djelotvornog sučeljavanja kod članica. Sadržaj i struktura te grupe pratili su model rada s brigama Kena Heapa (Heap i sur., 1993) prema kojemu se rad odvija kroz faze: (1) ventilacije osjećaja, (2) istraživanja fantazija, (3) prikupljanja i davanja informacija, (4) anticipiranja događaja, (5) razmatranja mogućnosti sučeljavanja te stalnog podržavanja samopoštovanja, pružanja strukture i praktične pomoći osobi koja brine (6).

Tijekom rada članice su odredile najznačajnije brige i strahove koji ih muče vezano uz budućnost: nastavak rata/gubitak nade, mogućnosti "suživota", pogoršanje vlastitog zdravlja i zdravlja članova obitelji, slabljenje/raspad mehanizama suočavanja koji su bili djelotvorni na početku izbjeglištva, sudjelovanje muških članova obitelji u vojsci odnosno mogućnost mobilizacije, školski neuspjeh djece, razdvojenost obitelji i sve teži kontakt s članovima u inozemstvu, doživljaj sve veće isključenosti i odbačenosti od sredine, strah od gladi, strah od zatvaranja prihvatnog centra, i druge. Razgovaralo se o tome kako te brige i strahovi djeluju na njih i njihove obitelji, kako se suočavaju te koje su prednosti i nedostaci tih načina. Izuzetno je značajan bio rad na očuvanju što većeg kontinuiteta i izvjesnosti u njihovom životu, odnosno na utvrđivanju onoga što se nije i neće promijeniti, kao i na utvrđivanju promjena njihovog ponašanja i doživljavanja koje mogu pomoći da se bolje pripreme za neke događaje koji ih brinu, ili da se bolje nose s neizvjesnosti.

Po procjeni članica, rezultati sudjelovanja u grupi su smanjenje emocionalne napetosti i socijalne izoliranosti nekih članica, bolja uključenost u rad grupe za druženje, jačanje uzajamne podrške tijekom grupnih sastanaka i izvan njih, što smatramo općim učincima male grupe podrške. Od specifičnih učinaka grupe za pripremu za budućnost voditeljice su opazile određeno proširenje uvida članica i mali porast u percipiranim mogućnostima kontrole utjecaja specifičnih briga i strahova vezanih uz budućnost. Kroz grupni proces doživljaj opće zabrinutosti i bespomoćnosti izmijenjen je u smislu diferenciranja pojedinačnih konkretnih briga i strahova s kojima se bilo moguće uspješnije suočavati.

3. Obrazovne aktivnosti

Obrazovne aktivnosti odvijale su se u grupnom okruženju i svrha im je bila stjecanje novih profesionalnih vještina i kvalifikacija. Prema opažanju voditeljica i članica ove grupe za druženje, sudjelovanje i napredovanje u obrazovnim aktivnostima imalo je izrazito snažan utjecaj na raspoloženje i samopoštovanje žena prognanica i izbjeglica koje su u njima sudjelovale.

4. Socijalno-rekreacijske i kulturne aktivnosti

Ove aktivnosti uključuju izlete u mjesta kulturno-povijesnog ili vjerskog značenja, izlaske u kazalište ili muzej, posjete prognanicama/izbjeglicama u drugim kolektivnim centrima, organiziranje prigodnih priredbi, izložbi ručnih radova te gostovanja u medijima u lokalnoj zajednici, i drugo.

4. RAZVOJ I EVALUACIJA PROGRAMA PSIHOSOCIJALNE PODRŠKE PROGNANICAMA/IZBJEGLICAMA

Temelj razvoja programa bio je neposredan i kontinuiran kontakt sa ženama u prihvatnim centrima. U sklopu tog programa psihosocijalne pomoći nismo sustavno prikupljali podatke o traumatskom iskustvu i poteškoćama psihosocijalne prilagodbe u progonstvu/izbjeglištvu u populaciji s kojom radimo, već smo se koristili spoznajama iz literature (Ajduković, 1992; Agger, 1993; Arcel, 1994; Pečnik, 1994; McCubin i sur., 1976; Bennett i sur., 1995; Dillenburg, 1990; i drugi).

Polazeći od teorije stresa u progonstvu (koja je omogućila uzimanje u obzir i neizraženih potreba prognanica/izbjeglica) i izraženih interesa potencijalnih korisnica, napravili smo program, proveli ga tijekom 1994, evaluirali putem anonimnih anketa te izradili plan programa za sljedeću godinu i na taj plan tražili povratnu informaciju korisnica.

Prema tome, cilj našeg istraživanja bio je utvrditi, prema subjektivnim procjenama korisnica, djelotvornost (doživljenu, u evaluaciji dosadašnjeg programa, i anticipiranu, u planiranju budućeg) raznih psihosocijalnih intervencija. Također nam je cilj bio da i samo istraživanje djeluje osnažujuće na prognanice/izbjeglice.

Evaluacija programa, koja je njegov integralni dio, shvaćena je kao proces učenja za sve uključene u program, i djelatnice i prognanice/izbjeglice (Marsden i Oakley, 1990). Predmet evaluacije su ishodi programa i provođenje programa. Uz nadzor nad djelotvornosti programa u postizanju određenih promjena i korištenje tih saznanja za planiranje budućeg rada, cilj je evaluacije i omogućavanje prognanicima i izbjeglicama da aktivnije preuzmu odgovornost u oblikovanju programa.

Pristup s unaprijed definiranim programima, pa makar i od kompetentnih osoba, nije se pokazao produktivnim ako nije prethodno bila pomno ispitana njegova primjenjivost, odnosno prihvatljivost od korisnica, odnosno ako korisnice nisu bile primjereno uključene u pripremnu fazu grupnog rada. Pokazalo se da su, se unatoč opravdanosti ciljeva, takvi programi mogli ostvariti tek prilagodavanjem datoj životnoj situaciji. Tako npr. planirana mala "grupa za tugovanje", unatoč uočenoj potrebi, pažljivo isplaniranom i ponudenom radu, nije "oživjela" kad su to djelatnice programa željele. Međutim, isti cilj su postignule

koristeći se situacijom spontanog traženja pomoći određenog broja prognanica zbog teškog podnošenja pritiska potisnutog žalovanja uoči božićnih i novogodišnjih blagdana.

Među početno planiranim kriterijima evaluacije programa predviđeno korištenje različitih objektivnih pokazatelja (brtoj žena iz prihvatnog centra koje aktivno sudjeluju u aktivnostima, redovitost dolazaka, broj žena koje aktivno sudjeluju u planiranju i evaluaciji programa, smanjivanje psiholoških i psihosomatskih znakova stresa, kvalifikacije i vještine stečene kroz obrazovne aktivnosti, povećanje konstruktivnih načina rješavanja sukoba u grupi, promjena broja fatalističnih, agresivnih, realističnih i konstruktivnih doprinosa tijekom grupnog rada, smanjivanje zlostavljanja i zanemarivanja djece i obiteljskog nasilja protiv žena uključenih u aktivnosti programa, i drugi). Međutim, u ovom času raspoložemo samo nekima od tih podataka, koji će biti iznijeti. Evaluacija prikazana u ovom članku temelji se na subjektivnim procjenama sudionica programa - prognanica i izbjeglica, te stručnih djelatnica na programu. Podaci su prikupljeni u prosincu 1994. i siječnju 1995. godine.

5. METODOLOGIJA EVALUACIJE I REZULTATI

Uzorak

Anonimnim anketama obuhvatile smo članice grupa za druženje u četiri prihvatna centra (tablica 1). Uz podatke navedene u tablici 1 dodajemo, kao vrlo grubi pokazatelj traumatskog iskustva na razini uzorka obuhvaćenog anketiranjem, da su 26 njih u ratu izgubile člana uže obitelji (sin, suprug, brat/sestra ili roditelj) ili ga se smatra nestalim.

Tablica 1. Neka sociodemografska obilježja prognanica i izbjeglica uljučenih u program psihosocijalne pomoći ženama u četiri prihvatna centra u Zagrebu

Prihvatni centar	Vlaška 84	Hotel Hrvatskih željeznica	Ranžirni - barake "Radnik" barake HZ	Ranžirni kolodvor -
Broj anketiranih	38	28	24	20
Prosječna dob	46 god.	51 god.	41 god.	38 god.
Trajanje progonstva	od studenoga 1991.	od listopada 1991.	od kolovoza 1992.	od kolovoza 1992.
Odakle su	Istočna Slavonija	Banija, Lika, Ist. Slav., BiH	područje Prijedora	područje Dervente

Postupak

Anketa je provedena grupno, nakon što je najavljena i obrazložena na prethodnom sastanku. Prvo je provedena anketa u kojoj se evaluiralo rad u 1994. godini (Anketa A). Na slijedećem sastanku grupe voditeljice su iznijele grafički zorno prikazane rezultate koji su poslužili za raspravu s članicama. Na temelju toga izrađen je prijedlog aktivnosti programa za sljedeće razdoblje, tj. 1995. godinu. O tom je prijedlogu zatraženo pismeno mišljenje

prognanica/izbjeglica u obliku nove anonimne ankete za planiranje, tj. procjenu potreba za radom u 1995 godini (Anketa B). O rezultatim te ankete naknadno su članice grupe također dobile povratnu informaciju.

Prognanice/izbjeglice vrlo su spremno i ozbiljno prihvatile povjereni zadatak, i niti jedna nije odbila sudjelovati. Nekoliko njih zatražilo je pomoć voditeljica u čitanju i pisanju. Smatramo da je za takav odaziv bila značajna i primjerena uputa na početku ankete. Njome su u potpunosti objašnjeni razlozi pozivanja ispitanica na suradnju i u koju se svrhu podaci prikupljaju. Kako se to uvelike podudaralo s time kako su one doživljavale svoje interese i potrebe (da daju svoje mišljenje, da sudjeluju u odlučivanju), bile su motivirane za iskreno i pouzdano odgovaranje.

6. REZULTATI

Evaluacija rada u 1994. godini (Anketa A)

Anketa je sadržavala četiri pitanja. Odgovori na anketno pitanje "Koliko su navedene aktivnosti koje su provodene u sklopu programa psihosocijalne pomoći ženama tijekom 1994 godine pridonijele da se bolje nosite sa životnom situacijom progonstva/izbjeglištva?" prikazani su u tablici 2.

Tablica 2. Rezultati evaluacije programa psihosocijalne pomoći ženama prognanicama i izbjeglicama u četiri prihvatna centra u Zagrebu (N=110) ostvarenog tijekom 1994. godine

"Koliko su navedene aktivnosti koje su provodene u sklopu programa psihosocijalne pomoći ženama tijekom 1994 godine doprinjele da se bolje nosite sa životnom situacijom progonstva/izbjeglištva?" (učestalost odgovora)

Programske aktivnosti	Malo pomoglo	Srednje pomoglo	Puno pomoglo
grupa za druženje	4	14	92
ručni rad	8	19	83
izleti	18	10	82
materijali za ručni rad, kolače	6	22	80
priredbe, proslave, izložbe radova	8	20	81
izlasci u kazalište, koncerte, šetnje	16	13	69
posjete drugim prihvatnim centrima	18	16	61
osobni razgovori s voditeljicama	9	17	72
osobni razgovori s članicama grupe	11	15	65
tečajevi šivanja, strojopisa	6	9	39
mogućnost doškoloavanja	7	11	23
molitvena grupa (N= 38)	6	4	25
pjevačka grupa (N=38)	9	4	21

Provođenje programa procjenjivalli smo pitanjem "Kako ste se osjećali tijekom aktivnosti?". Odgovori se mogu vidjeti u tablici 3.

Tablica 3. Rezultati evaluacije programa psihosocijalne pomoći ženama prognanicama i izbjeglicama u četiri prihvatna centra u Zagrebu (N=110) ostvarenog tijekom 1994. godine

Kako ste se osjećali tijekom aktivnosti?	Slabo	Srednje	Vrlo
- ugodno	0	15	93
- zainteresirano	8	16	79
- uključeno u rad	13	28	64
- dobrodošla u grupu	6	27	72

Iz tablice 3 može se vidjeti da se velika većina članica tijekom aktivnosti osjećala vrlo ugodno, a vrlo je zadovoljavajući i doživljaj zainteresiranosti za grupni rad i prihvaćenosti u grupu.

Anketa A je završavala s dva pitanja otvorenog tipa. U prvom se tražila povratna informacija o radu voditeljica programa u tom prihvatnom centru, tj. voditeljica grupa, a u drugom da ispitanice svaka za sebe procijene što su dobile kroz ove aktivnosti grupe i kontakte s voditeljicama, odnosno da li im program što predstavlja, kakvu promjenu u njihovoj životnoj situaciji, i kakvu. Bez obzira na zahtjevnost posljednjeg pitanja, većina ispitanica je nešto napisala. Najčešći odgovori upućivali su na nekoliko osnovnih subjektivnih dobiti od programa, odnosno promjena uslijed, programa koje smo mi prikazale na slijedeći način:

1. Emocionalno rasterećenje i djelotvornije suočavanje sa stresom

- Nisam više tako nervozna. Štogod da uradim, razveseli me.
- Za vrijeme sastanaka molitvene grupe osjećam veliku sigurnost, utjehu, također i na poslu i u svakodnevnom životu. Naš život u obitelji, odnosi s djecom i susjedima su lakši.
- Puno mi je pomogao da se psihički sredim.
- Bolje razumijevanje problema.
- Dobila sam više strpljenja.
- Smirivanje živčane napetosti.
- Uključivanje u grupu i ručni rad olakšavaju mi teret svakodnevice.
- Rasterećenje od nekih problema.

2. Socijalna podrška unutar prihvatnog centra

- Dobila sam jedno zajedničko prijateljstvo, kao kad sam radila u tvornici zajedno s drugima ženama.
- Više nismo tako otuđeni jedni od drugih, opustile smo se i provele zajedno ugodne trenutke.
- Mi žene smo se zbližile.
- Malo sam se umirila i uključila u društvo.
- Mogli smo razmijeniti svoja mišljenja i to nam je bilo važno.
- Svida mi se da nisam sama, i puno mi znači društvo voditeljica.

- Prilika za razgovor.
- Prekrasno prijateljstvo i želju da se i dalje družimo.
- Druženje, zajedništvo.

3. Šira socijalna podrška (sigurnost)

- Provodimo vrijeme zajedno na najljepši mogući način, ti nam susreti mnogo znače, podižu nam moral, daju nam snagu i osjećaj da nismo napušteni i zaboravljeni, da voditelji i donatori suosjećaju s nama i nastoje nam olakšati ove dane progonstva.

- Počela sam osjećati da je nekom doista stalo do nas, da nam pomogne; najvažnije mi je da netko misli na nas, da vam je stalo do nas; da nismo napušteni i zaboravljen.

- Redovitost održavanja aktivnosti.

4. Energizirajuće/aktivirajuće djelovanje

- Dobila sam volju za rad i druženje s drugima.
- Ja sam oživjela kroz ta druženja, bila sam jako bolesna i pod pritiskom.
- Veću snagu za život.
- Jedan smisao u životu.
- Oživjela sam, vraća mi se vjera u život i nada. Bit će mi žao kad ćemo se morati razići, osim ako ne budem išla kući.

5. Obogaćivanje sadržaja života u kampu

- Znači nekoliko dana opuštenosti, zanimljivih susreta, posebno za nas koje rijetko izlazimo iz kampa. Za nas je ovo doživljaj.

- Život nije tako monoton, željno očekujem naše susrete. Odlasci u kazalište, izložbe i hodočašća ostati će mi u trajnoj uspomeni, oni su mi jedina svijetla točka u ovoj nevolji.

6. Nova znanja

- Upoznala sam više žena iz drugih krajeva, njihov način života i običaje.;
- Tečaj šivanja.
- Upoznale smo druge ljude u kampu, razmijenile smo uzorke za ručni rad.
- Na daktilografiji učim pravopis i nove riječi koje prije nisam znala.

Usporedba tih odgovora s ciljevima programa navodi na zaključak da se oni u velikoj mjeri podudaraju.

Nakon što su rezultati evaluacije obrađeni i nakon što se o njima razgovaralo s članicama grupa, djelatnice programa izradile su prijedlog budućih aktivnosti i zatražile pismeno mišljenje žena, u obliku ponovne anonimne ankete na pitanja "Koliko vam svaka od tih aktivnosti pomaže da se bolje nosite sa svojom sadašnjom životnom situacijom? Koliko vam je značajno da se ta aktivnost provodi tijekom 1995 godine?". Odgovori su prikazani u tablici 4. Iz nje se vidi da je najveći interes za aktivnosti koje su se u prošlom razdoblju pokazale uspješnima.

Tablica 4. Rezultati planiranja programa psihosocijalne pomoći ženama progonicama i izbjeglicama (N=110) u četiri prihvatna centra u Zagrebu za razdoblje 1995. godine

“Koliko Vam svaka od tih aktivnosti pomaže da se bolje nosite sa svojom sadašnjom životnom situacijom? Koliko Vam je značajno da se ta aktivnost provodi tijekom 1995. godine?” (učestalost odgovora)

Programske aktivnosti	Malo	Srednje	Puno
grupa druženja	4	11	89
ručni rad	7	11	86
izleti	18	20	62
molitvena grupa	20	12	63
pjevačka grupa	55	11	29
materijali za ručni rad i kolače	5	16	67
kupovanje časopisa	26	20	49
priredbe, proslave, izložbe	16	29	56
izlasci u grad	38	25	33
posjete drugim prihvat. centrima	15	38	41
pojed. razgovori/ savjetovanje s voditeljicama	10	21	61
pojed. razgovori s drugim članicama	17	30	45
gimnastika, aerobik	58	12	15
tečaj plesa, folklor	57	12	15
tečaj strojopisa	52	7	10
tečaj rada na računalu	48	9	8
tečaj šivanja i pletenja	20	23	50
tečaj čipkarstva	42	11	22
završavanje osnovne škole	57	7	11
završavanje srednje škole	58	7	6
poboljšanje čitanja i pisanja	60	2	10
učenje stranog jezika	53	6	22
učenje suočavanja sa stresnim situacijama.	32	21	28
grupa za žene koje su izgubile člana obitelji	50	10	9
grupa za majke male djece	41	6	12
grupa za starije žene	32	23	13
grupa za pripremu za budućnost	16	3	63
grupa za brigu o drugima	34	27	17
sudjelovanje u odlučivanju o materijalnim sredstvima	36 NE		56 DA

Osim evaluacije cjelokupnog programa, poželjno je prikupljanje detaljnijih podataka o učinku pojedinih programskih aktivnosti. Tako ćemo ovdje prikazati rezultate evaluacije

rada pjevačke grupe. Odgovori članica pjevačke grupe na anketu o značenju koje sudjelovanje u toj grupi ima za njih prikazani su u tablici 5.

Tablica 5. Rezultati evaluacije rada pjevačke grupe. Ankete o značenju sudjelovanja u pjevačkoj grupi (N=18). Učestalost odgovora na sljedeća anketna pitanja (na neka pitanja nisu sve članice zaokružile odgovor):

1. Koliko Vam znači mogućnost sudjelovanja u pjevačkoj grupi?	
a) puno	16
b) srednje	2
c) malo	0
2. Što Vam sudjelovanje u grupi konkretno znači?	
Popravlja mi raspoloženje	15
Predstavlja mi radost, veselje	14
Zbližava me s drugim ljudima	13
Potiče volju za život	12
Volim pjevajući moliti	12
Podsjeća me na lijepe uspomene	11
Opušta me	11
"Olakšava mi dušu"	11
Učim nove stvari	11
Ugodna promjena u našoj svakodnevicu	11
Osnažuje me	11
Omogućuje mi druženje uz pjesmu	10
Olakšava život	10
Fizički se osjećam bolje nakon pjevanja	10
Ostalo	0
3. Primjećujete li promjenu u svom ponašanju nakon pjevanja?	
a) da	16
b) donekle	2
c) ne	0
4. Primjećuju li ih drugi u Vašoj okolini?	
a) da	11
b) donekle	1
c) ne	0
5. Što Vam znače nastupi pred publikom?	
Mogu učiniti nešto korisno	14
Upoznajem nove ljude	14
Upoznajem nova mjesta i životne situacije	13
Priliku da izađem iz prognaničkog centra	13
Volim druge oraspoložiti pjesmom	13

Da znam i mogu nešto što drugi cijene		12	
Osjećam se dobro		11	
Priličan napor i nelagodu		8	
6. Kako ste zadovoljni načinom vođenja pjevačke grupe?			
Voditeljicom grupe		Dirigentom	
a) posve sam zadovoljna	16	a) posve sam zadovoljna	14
b) srednje sam zadovoljna	0	b) srednje sam zadovoljna	0
c) nisam zadovoljna	0	c) nisam zadovoljna	0

Na temelju tablice 5 možemo kazati da su žene, osim poznatih ekspresivno-relaksirajućih dobiti od pjevanja, neposredno (samim pjevanjem) i posredno (nastupima u javnosti) zadovoljavale i neke druge potrebe naglašene deprivirajućim okolnostima prognaničkog života, kao što su potreba za samopoštovanjem, za vlastitim identitetom, za dodatnim izvorom energije, širim socijalnim kontaktima, kreativnošću i bogatijim sadržajem života općenito. Osim osobne, one uviđaju i vrijednost svoje pjevačke aktivnosti za svoju užu i širu zajednicu, kojoj preko pjesme prenose pozitivne sadržaje i odnose (npr. odgovor Drago mi je da druge razveselim).

Uz samoprocjenu prognanica/izbjeglica i zapažanja voditeljica programa iznijet ćemo i nekoliko objektivnih, brojčanih pokazatelja ostvarenja ciljeva programa, odnosno postizanja promjena u ponašanju korisnica programa. Tako npr. ističemo da je u gotovo jednogodišnjem razdoblju pjevačka grupa i 14 puta posjetila neku od ustanova za zbrinjavanje socijalno ugrožene populacije (npr. domovi za stare, stacionar za beskućnike, ustanove za djecu invalide, prognaničke centre), da su 10 puta nastupale u javnosti (npr. na Danima kulture mira, na radiju, promociji knjige) te da su 6 puta imale zajednički nastup, posjet ili drugi oblik suradnje sa ženskim zborom iz lokalne zajednice.

Doprinos takvih malih koraka poboljšanju psihosocijalne klime prihvatnog centra bio je, prema zapažanju voditeljica, osjetan u usporedbi sa situacijom na početku rada. Tako se npr. povećao broj uzajamnih posjeta, pogotovo obiteljima s izraženim problemima. Nakon duljeg rada primijećena je i izričita briga da se nepokretne i bolesne članice opskrbe materijalom za ručni rad i časopisima, obzirnost prema starima i tjelesno hendikepiranima na izletima te ulaganje truda u to da se i takvim članicama omogući sudjelovanje u što većem broju programskih aktivnosti.

Ovaj program je razvila manja grupa psihologinja i socijalnih radnica. Kako se u pružanju psihosocijalne pomoći prognanicama/izbjeglicama tijesno ispreplitala stručnost pomagača s osobnosti i životnim iskustvom, razvoj programa uključivao je i profesionalni i osobni rast voditeljica grupa.

Za osiguranje kvalitete rada na ostvarivanju ciljeva programa, radi očuvanja motivacije za taj rad i zaštite mentalnog zdravlja djelatnica programa organizirano je kontinuirano obrazovanje putem dvodnevni supervizijsko--edukacijskih radionica svaka tri mjeseca i grupne supervizije svaka dva tjedna. Uz takvu podršku djelatnice su se, između ostalog, najuspješnije uspijevale nositi s reakcijama bespomoćnosti ili bijesa članica a da same ne preuzmu preveliku kontrolu njihovog života na sebe, ili pak da preuzimu njihovu generaliziranu i neproduktivnu srdžbu, ili da ne budu preplavljene njihovom boli i beznađem. U sklopu brige za mentalno zdravlje pomagača provode se i organizacijske prilagodbe koje umanjuju preopterećenost, pospješuju motiviranost i razvijaju timski rad.

7. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Po našem je mišljenju jedno od temeljnih pitanja u pružanju psihosocijalne pomoći prognanicama/izbjeglicama kako pružati pomoć populaciji s više ili manje prisutnim posttraumatskim stresnim reakcijama koja i dalje živi u situaciji kontinuiranog stresa.

Prema Judith Herman (1992) postoje tri stupnja oporavka od traume izazvane nasiljem, kojima su središnji zadaci uspostava sigurnosti, dosjećanje i tugovanje te ponovno uključivanje u društveni život. Grupe prvog stupnja oporavka od traume ponajprije se bave uspostavljanjem sigurnosti, osnovne brige o sebi. Orijentirane su na sadašnjost, fleksibilnih granica, imaju nisku toleranciju na sukobe i osrednju kohezivnost, neograničenog su trajanja ili se ponavljaju, didaktičke strukture. Strukturirane su da pospješe razvoj sposobnosti suočavanja kod svake članice, ne teže detaljnim eksploracijama traumatskog doživljaja, nego pružaju osobnu podršku članicama i pojačavaju njihovu socijalnu povezanost. Dijeljenje svakodnevnih iskustava u takvoj grupi umanjuje osjećaj izoliranosti, pospješuje rješavanje praktičnih problema i uspostavlja i održava nadu. Prisustvovanje i aktivno sudjelovanje u grupnim sastancima nije obvezno. Uspoređujući ove grupe s tretmanskim grupama programa opisanog u ovom članku, uočavamo dosta zajedničkih karakteristika s grupnim procesom grupa za druženje.

Grupe drugog stupnja oporavka od traume u prvom se redu bave traumatskim doživljajem i suočavanjem s prošlošću. Temeljni tretmanski zadatak im je dosjećanje i tugovanje. Zatvorene su, vrlo kohezivne, male tolerancije na sukobe, ograničenog trajanja, strukturirane prema osobnim ciljevima vezanim uz traumu. Hermanova (1992) smatra da je traumatizirana osoba spremna za rad u grupi usmjerenoj na traumu nakon što su njezina sigurnost i briga o sebi posve uspostavljene a donekle i kontrola nad simptomima, njezina mreža socijalne podrške pouzdana, a njezine životne okolnosti dopuštaju tako zahtjevan pothvat. Prema iskustvu programa opisanog u ovom članku, grupe za pripremu za budućnost ispunjavale su donekle glavne zadatke ovog stadija (iznošenje prošlog traumatskog iskustva i rad na njemu), iako se njihov krajnji cilj, pa tako i članicama prihvatljiv naziv, odnosio na budućnost, a ne prošlost. U ovom se programu dio zadataka ove faze ostvarivao i kroz pjevačku grupu, koja uvažava tradicionalne načine izražavanja emocije u tretiranoj populaciji. Pjevačka grupa prognanica nastala je nakon njihovog vlastitog iskustva i spoznaje o vrijednosti pjevanja kao spontanog načina izražavanja složenih i bolnih emocija, o njegovom opuštajućem i ozdravljajućem djelovanju te kao sredstva potvrđivanja identiteta i samopoštovanja. Poštujući njihov način i tradiciju pjevanja, njihov izbor repertoara uz stalnu podržavajuću asistenciju stručnih voditelja (glazbenu i facilitirajuću) postignuti su iznenadujuće dobri subjektivni i objektivni rezultati.

Tijekom svog razvoja, pjevačka grupa počinje ispunjavati i ciljeve koje Hermanova smještava u treću fazu oporavka od traume. Grupe trećeg stupnja oporavka (Herman, 1992) bave se ponovnom integracijom traumatizirane osobe u zajednicu i prvenstveno su usmjerene na interpersonalne odnose u sadašnjosti i budućnosti. Članstvo takvih grupa sporo se mijenja, grupna kohezija i tolerancija na sukobe je visoka, nisu strukturirane i neograničenog su trajanja.

Na samom kraju, želimo se vratiti na temeljni cilj ovog programa. Vezano uz postizanje uspostavljanja sve veće kontrole i osnaživanja resursa sučeljavanja želimo istaknuti

da je ovaj program pokušaj razvojnog pristupa pružanju stručne pomoći prognanicima/izbjeglicama kojim se nastoje prevladati nedostaci "humanitarnog" (ovisnost i pasivnost) i "medicinskog" pristupa (ekspert donosi sve odluke, neuključenost i neodgovornost "pacijenata") (Pečnik i Stubbs, u tisku). Načelo aktivne uključenosti i suradnje korisnika programa, stručnih djelatnica i donatora u ostvarenju programa psihosocijalne pomoći najvrjedniji je i najznačajniji aspekt našeg iskustva.

LITERATURA:

1. Ajduković, D. (ur.) (1993) **Psihološke dimenzije progona**. Zagreb: Alinea.
2. Agger, I. (1993) **Psychosocial projects for victims of war in Croatia and BosniaHercegovina**. ECTF.
3. Arcel, L.T. (ur.) (1994) **War victims, trauma and psycho-social care**. Zagreb: Nakladništvo Lumin.
4. Bennett, O., Bexley, J. i Warnock, K. (1995) **Arms to fight, arms to protect: Women speak out about conflict**. London: Panos Publications.
5. Dillenburg, K. (1992) **Violent Bereavement: Widows in Northern Ireland**. England: Avebury.
6. Hanessy, M.J. (1978) Music and Music Therapy Groups. U Burnside, I.M. (ur.) **Working with the Elderly: Group Process and Techniques**. North Scituate. Massachusetts: Duxbury Press, 255-273.
7. Heap, K., Bang, S. i Christiansen, L. (1993) **Psycho-social aid to refugees**. Seminar za stručnjake u pružanju psihosocijalne pomoći izbjeglicama u organizaciji "Suncokreta".
8. Henry, M. (1988) **Revisiting open groups**. Groupwork, 1(3), 215-228.
9. Herman, J. (1992) **Trauma and Recovery**. New York: Basic Books.
10. Marsden, D. i Oakley, P. (1990) **Evaluating social development projects**. U.K.: Oxfam.
11. McCubbin, H.I., Dahl, B., Lester, G., Benson, D. i Robertson, M. (1976) Coping repertoires of families adapting to prolonged war-induced separations. **Journal of Marriage and the Family**, 38(3), 461-471.
12. Pečnik, N. (1994) Pomoć i razvoj u situacijama sukoba. **Revija za socijalnu politiku**. 1(4), 423-426.
13. Pečnik, N. i Stubbs, P. : **Working with refugees and displaced persons in Croatia**. University of Reading Social Development Bulletin-posebno izdanje "Responding to Conflict" (u tisku).
14. Preston-Shoot, M. (1992) **On empowerment, partnership and authority in groupwork practice: A training contribution**. Groupwork, 5(2), 5-30.

Summary

*PROGRAMME OF PSYCHO-SOCIAL ASSISTANCE TO REFUGEE AND DISPLACED
WOMEN IN COLLECTIVE CENTRES IN ZAGREB*

Nina Pečnik

This article describes development of programme of psychosocial help to refugees and displaced women in a few collective centres in Zagreb. Goals of this programme are empowerment of displaced and refugee women and protection of their mental health. Main method is group work trough different types of treatment groups. Programme also includes educational, social and cultural activities for women and integration in local community. Work of some groups is presented.